

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST ЎТМИШГА НАЗАР

МИГРАЦИОН ЖАРАЁНЛАР ВА ОКС ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ

Боқиев Анвар Аҳмедович,

Термиз давлат университети

Ўзбекистон тарихи ва манбашунослик кафедраси

катта ўқитувчиси

For citation: Bakiyev Anvar. Civilization of Oks and migration processes. Journal look to the past. 2019, vol. 1, issue 8, pp. 39-55.

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-9-4>

Келиб тушган сана 5 июль, 2019

Эълон қилинган сана 10 сентябрь, 2019

АННОТАЦИЯ

Мақолада урбанист олимларнинг жамият тараққиётини ўрганишдаги цивилизация ёндашувлари хронологик жиҳатдан таҳлил қилинган. Қадимги Шарқ цивилизацияси тизимида Ўрта Осиёнинг тутган ўрнини аниқлаш масаласи ҳақида сўз юритилган. Ҳар бир ҳудудда шаклланган маҳаллий ўтроқ маданиятларнинг илк цивилизациялар даражасигача кўтарилишида миграцион жараёнларнинг таъсири археологик, антропологик ва этнографик манбалар асосида очиб берилган. Фанга Окс цивилизацияси сифатида киритилаётган БМАКнинг миграцион жараёнларининг характери муҳокама этилган.

Калит сўзлар: цивилизация, эволюция, формация, археология, инновацион жараёнлар, миграцион жараёнлар, қадимги Шарқ цивилизацияси, миграция, колонизация, Окс цивилизацияси, БМАК.

ЦИВИЛИЗАЦИЯ ОКСА И МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ

Бакиев Анвар Ахмедович,

Старший преподаватель кафедры истории

Узбекистана и источниковедения

Термезского государственного университета

АННОТАЦИЯ

В статье на основе цивилизационного подхода анализируются подходы ученых урбанистов о развитии общества в хронологическом порядке. Обсуждается роль Центральной Азии в системе цивилизаций древнего Востока. На основе археологических, антропологических и этнографических источников выявлено влияние миграционных процессов на преобразования локальных культур до уровня первых цивилизаций. Обсуждается природа миграционных процессов БМАК, получившая названия в науке как цивилизация Окса.

Ключевые слова: цивилизация, эволюция, формация, археология, инновационные процессы, миграционные процессы, древневосточная цивилизация, миграция, колонизация, цивилизация Окса, БМАК.

CIVILIZATION OF OKS AND MIGRATION PROCESSES

Bakiyev Anvar,

Senior Lecturer of the Department
of History Uzbekistan and source studies
Termez State University

ANNOTATION

The article on the basis of the civilizational approach analyzes the approaches of urban scientists about the development of society in chronological order. The role of Central Asia in the system of civilizations of the ancient East is discussed. On the basis of archaeological, anthropological, ethnographic sources, the influence of migration processes on the transformation of local cultures to the level of the first civilizations has been revealed. The nature of the migration processes of the BMAC, which has received the name in science as the Oks civilization, is discussed.

Key words: civilization, evolution, formation, archeology, innovative processes, migration processes, ancient Eastern civilization, migration, colonization, Oks civilization, BMAC.

XIX аср охири ва XX аср бошларидан бошлаб жамият тараққиёти-ни ўрганишда цивилизацион ёндашишлар бошланган. Урбанистлар М. Вебер, А. Тойнби, О. Шпенглер, Ф. Бродел, Ж.М. Гофф каби олимлар жамиятнинг ривожланишини локал цивилизацияларнинг доиравий — спирал тарзида ривожланиш ғоясини илгари сура бошладилар [48, 86-87]. О. Шпенглернинг “ ... ҳар бир цивилизация ривожланиш

босқичларидан ўтиш керак”лиги тўғрисидаги фикрнинг пайдо бўлиши ҳам цивилизацион тараққиёт ғоясининг ривожланишида муҳим босқич бўлди [55, 55].

Рус тадқиқотчилари орасида ҳам тарихни ўрганишда цивилизацион ёндашувни ёқлаб чиқувчилар сони кўпчиликни ташкил этади, жумладан Н.Я. Данилевский, К. Леонтьев, П. Сорокин, Л.Н. Гумилевлар биринчилардан шу йўлни танлаган ва ўз асарларини ёриштишда цивилизацион ривожланиш йўлига алоҳида эътибор берган. Улар мисолида тарихни даврлаштиришда марксча формацион усулдан воз кечиш ва цивилизацион тараққиёт усулини қўллаш тарафдорлари пайдо бўлди десак хато бўлмайди. Бу соҳада биринчилардан бўлиб формацион қарашларни танқид қилган олим И.М. Дьяконов бўлиб у жаҳон халқлари тарихий тараққиётини саккизта фазага бўлиш ғояси билан чиқди ва ўзи истамаган ҳолда формацион қарашларга яқин бўлган даврлаштиришни тақдим этди [8].

Йирик назарийчи олим Ю.В. Яковец тарихнинг эволюцион тарзда ривожланиш ғоясини илгари суради ва жамиятнинг босқичма-босқич тараққиёт йўлини қўллаб-қувватлайди. У ҳам формацион ёндашув ғоясини танқид қилади ва жамият тараққиёти коммунистик формация билан тугалланиши тарихий тараққиётга зид эканлигини кўрсатиб берди [56, 44]. У ўз тадқиқотларида жаҳон цивилизацияларнинг таркибини ва биридан иккинчисига ўтиш давридаги чегараларни кўрсатиб, уларнинг таъсирида бошқа жамоаларнинг динамик ривожланишини ҳам асослаб берди. Ҳар бир цивилизациянинг туғилиш, тарқалиш, етилиш, кризис ва ҳалокати тарихий жараён эканлиги ва бу жараёнлардан сўнг ўтиш даври бошланишининг муқаррарлигини, ўтиш даври давомида эса янги идеологик ғоялар асосида, ривожланган моддий маданиятнинг пайдо бўлиши натижасида янги цивилизациянинг шаклланиши янги тарихий жараён эканлигини асослади [56, 39-52].

Цивилизация тушунчаси умумжамият тизимини англашда категория бўлиб, жамиятнинг ҳар хил элементларини ўзида мужассам этади. Буларнинг энг асосийлари дин, маданият, иқтисод, сиёсий ва ижтимоий ташкилотлар бўлиб, улар ҳар бир цивилизацияга ҳар хил характер бағишлайди.

Археология фанининг асосий предмети нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, таъкидлаш жоизки жамият тараққиётини ўрганишда цивилизацион қараш энг мақбул вариантлардан биридир [31,1-95]. Ҳар хил археологик маданиятларга хос моддий манбаларни ўрганиш давомида цивилизацияларнинг туғилиши, уларга хос бўлган анъана-

лар ва инновацион жараёнлар археологик артефактларда ўз ифодасини топади. Айниқса, кўплаб маданиятларнинг қоришуви натижасида, Ўрта Осиёда кечган халқларнинг этномаданий жараёнлари тарихини ўрганишда бу усул янада мақбулдир.

Милоддан аввалги IV-III минг йилликларда Нил, Евфрат, Ҳинд ва Хуанхе каби дарё ҳавзаларида шаклланган Миср, Шумер, Шан, Ҳинд (Хараппа), Миной маданиятлари жаҳон халқлари тарихида бирламчи, Қадимги Шарқ цивилизацияси номини олди. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, XX аср давомида Ўрта Осиёда олиб борилган илмий тадқиқотлар натижасида илгари номаълум бўлган кўплаб археологик маданиятлар кашф этилди [3; 4; 6; 12; 15; 18, 43-62; 22,56-68; 23; 26; 27; 39; 40; 44; 51, 109-119; 52; 53].

Бу кашфиётлар тарих фани олдига янги масалаларни, яъни Қадимги Шарқ цивилизацияси тизимида Ўрта Осиёнинг тутган ўрнини аниқлаш вазифасини қўймоқда. Бу ҳудудда шаклланган маҳаллий ўтроқ маданиятлар илк цивилизациялар даражасигача ривожланган ва бу жараёнда ташқи таъсир масаласи ҳеч бир тадқиқотчи томонидан инкор этилмайди. Ўрта Осиё халқлари маданиятларининг шаклланишида миграция жараёнлари ниҳоятда катта роль ўйнаган ва унинг уч хил характерини кўрсатиш мумкин:

Биринчиси колонизация характерида бўлиб, тайёр маданиятларнинг Ўрта Осиё ҳудудларига кириб келиши билан характерланади;

Иккинчи кўринишда ташқаридан келган маданиятлар маълум вақтгача маҳаллий маданиятлар билан алоқага кирмаган. Миграциянинг ушбу кўринишида ташқаридан келган маданиятлар маҳаллий халқлар маданиятидан паст даражада бўлганлиги кузатилади;

Учинчи ҳолатда миграциялар илғор ривожланган цивилизациялар ҳудудидан бошланган, ушбу ҳолда маҳаллий халқ келгиндилар маданиятини қабул қилган ва ассимиляция жараёнлари бошланган [19, 175; 47, 99-100].

Ўрта Осиёда қадимги цивилизацияларининг шаклланишида миграцион жараёнларнинг ҳар учта кўриниши кенг археологик манбалар асосида кузатилади ва қуйида бу жараёнларни кўриб чиқамиз.

Умуман олганда, бронза даврига оид Қадимги Шарқ цивилизациялари минтақалари тарихи буюк миграция жараёнлари билан чамбарчас боғлиқдир [47: 89-145]. Мил. ав. IV минг йилликда Мисрга янги қабилаларнинг миграцияси ва халқларнинг қоришуви натижасида этномаданий жараёнларнинг юз бериши, моддий маданиятда янги анъаналарнинг шаклланиши кузатилади ва тадқиқотчилар томонидан ҳақли равишда бу маданий қоришув

Месопотамиядан келган жамоалар билан юзага келганлиги таъкидланади.

Бронза даврида аккадликлар миграцияси ҳам кузатилади. Улар бевосита Шумер шаҳар-давлатлари, ибодатхоналаригача кириб борган ва натижада Месопотамия халқининг семитлашиш жараёнига асос солинган. Ундан сўнг гиксослар, касситлар, амморитлар, хурритлар, лувийлар ва албатта индоевропалик ва индоарийларнинг миграция жараёнлари кузатилади [13; 14,148]. Таъкидлаб ўтиш жоизки, мил. ав. III минг йиллик охиридан бошлаб Ўрта Осиёда ҳам ҳар хил маданият соҳибларининг, айниқса индоарийларнинг миграцияси кучаяди [17; 20, 224].

Марказий Осиё, қолаверса бутун шарқда энг қадимги ўтроқ маданиятлардан бири Жойтун бўлиб, у Копетдоғ ён бағриларида неолит давридан бошлаб, маҳаллий анъаналар асосида шаклланган. Ўтроқ, деҳқончиликка асосланган маданият сифатида унинг тарқалиш географиясининг кенгайиши, ривожланиши кузатилади ва Жанубий Туркманистоннинг Сумбар, Атрек, Номозгоҳ ҳудудларига тарқалади [46, 34-48; 28, 291; 29, 324; 32].

В.И. Сариянидининг фикрига кўра милоддан аввалги III минг йиллик охирлари II минг йилликнинг бошларига келиб Жанубий Туркманистоннинг Келели, Ажикуй, Аучин, Таип, Гонур, Тўғолоқ, Адам-Басан, Тоҳирбой каби деҳқончилик ўлкалари илк шаҳар маданиятига эга бўлган, ҳунармандчиликнинг деярли барча соҳалари ривожланган маданият соҳиблари томонидан, экспансион миграция натижасида эгалланган [41,6]. Бир вақтнинг ўзида Келели деҳқончилик воҳасида 13 та, Ажикуй деҳқончилик воҳасида 7 та, Аучин деҳқончилик воҳасида 14 та, Таип деҳқончилик воҳасида 8 та, Гонур деҳқончилик воҳасида 15 та, Тўғолоқ воҳасида 30 дан ошиқ, Адам-Басан воҳасида 10 та, Тоҳирбой деҳқончилик воҳасида 12 та, Мурғоб дарёси бўйида жами 100 дан ортиқ бронза даври ёдгорликлари пайдо бўлган. Тадқиқотчилар томонидан ёдгорликларнинг хронологик даврлари ҳам аниқланган [16, Карты 1-4.]. Бу аҳоли ўзига хос юқори моддий маданият яратишлари билан бирга Месопотамия ва Ҳиндистон билан яқин маданий алоқада бўлишган ва бронза даврида халқларнинг миграцияси жараёнида фаол иштирок этган.

Мурғоб воҳасида пайдо бўлган бу маданият соҳибларининг иккинчи миграцион тўлқини, яъни Бақтрия колонизацияси даври бошланади. В.И. Сариянидининг тадқиқотларига кўра илк цивилизация вакиллари Жанубий Бақтриянинг тўртта суғорилиш районига — дарёлар бўйларига жойлашган. Булар Давлатобод, Фаррухобод, Даштли

ва Ничкин ҳудудий деҳқончилик воҳалари бўлиб, кўчиб келган аҳоли табиий суғоришга қулай бўлган жойларга ўрнашган [43,21-86]. Давлатобод деҳқончилик воҳасида 4 та, Даштли деҳқончилик воҳасида 40 дан ортиқ бронза даври ёдгорликлари жойлашганлиги аниқланган.

Ничкин ва Фаррухобод деҳқончилик воҳаларида ҳам моддий маданияти Даштли маданиятига хос бўлган бронза даври ёдгорликлари борлиги хусусида маълумотлар келтирилган, аммо илмий тадқиқот ишлари олиб борилмаган [40].

Шимолий Бақтрия, Сурхон воҳасида ҳам бронза даври ёдгорликлари сони йилдан йилга ошиб бормоқда. Сополли, Жарқўтон, Тиллабулоқ, Арабулоқ каби ёдгорликлар деярли бир вақтда пайдо бўлган ва эволюцион тарихий тараққиёт натижасида Молали ва Бўстон ёдгорликлари шаклланган. Янги пайдо бўлган маданият соҳиблари миграцион жараённи, янги ерларни ўзлаштиришни жамоа олдидаги бирламчи вазифалардан бири деб билганлиги сабабли бу жараённи тўхтатмаган. Навбатдаги миграцион ҳудуд Жанубий Тожикистоннинг Вахш, Кафирниҳон бўйлари бўлиб, бу ҳудудларда ҳам ўнлаб янги ёдгорликлар бунёд этилади [66, 33-46; 35; 36, 43-70]. Археология фанида бу маданиятларга нисбатан БМАК ёки Окс цивилизацияси номлари қўлланмоқда [4; 40; 41; 63].

Окс цивилизациясининг шаклланиши муаммоси тадқиқотчи — археологлар томонидан кенг муҳокама этилмоқда, ва шу нарса аниқки Бақтрия ва Марғиёнада бу цивилизациянинг илдизлари кузатилмайди. Шу нарса ҳам аниқки, тадқиқотчилар илдизи маҳаллий халқлар анъанаси билан боғланмайдиган маданиятларнинг асосини ташқаридан излайдилар. Кўпчилик олимларнинг умум фикрига кўра Окс цивилизацияси Қадимги Шарқ халқларининг миграцияси натижасидир [49].

Марказий Осиёнинг ўнлаб бронза даври ёдгорликлари тадқиқотчиси ва кўплаб ғоялар муаллифи В.М. Массон Мурғоб воҳасида пайдо бўлган янги маданиятнинг илдизларини Копетдоғ ён бағриларида неолит ва энеолит даврларида шаклланган маданият соҳибларининг миграцияси билан боғлайди ва Шимолий-Шарқий Эрон ҳудудидан кўчиб келган аҳоли билан қоришуви натижасида Марғиёна археологик комплекси шаклланган деб ҳисоблайди [25, 91; 130-131]. Академик А.А. Асқаров Марғиёнада шаклланган бу янги маданият Бақтрия бўйлаб тарқалган деган ғояни илгари суради [4].

В.И. Сарианиди Мурғоб воҳасининг Копетдоғликлар томонидан ўзлаш тирилганлигини инкор этмаган ҳолда, БМАКнинг шаклланишини Эроннинг бронза даври ёдгорликлари билан боғлай-

ди ва моддий маданиятдаги яқинликни ўз фикрига асос қилиб олади [45, 276].

М.И. Филанович Окс цивилизациясининг пайдо бўлиши тўғрисидаги тадқиқотида, миграция ғоясини қўллаб қувватлайди [50, 22-32]. Унинг фикрича биринчи цивилизация ҳудудларида энг аввало иқтисодий таназзул, мумкинки табиатда юз берган ксеротермик ҳолат натижасида аҳолининг шимолга, янги ерларни ўзлаштириш мақсадида миграцион ҳаракатлар бошланган ва Марғиёна ва Бақтриянинг деҳқончиликка қулай бўлган ҳудудларига келиб жойлашган. Окснинг биринчи цивилизациялар моддий маданиятига ўхшамаслигининг сабабини миграция давомида транзит ҳудудлар моддий маданияти билан ассимляциялашиш жараёнини бошидан кечирган деб ҳисоблайди.

Эслаб ўтганимиздек Окс цивилизациясининг пайдо бўлиши муаммоси билан асосан моддий манбалар асосида фикрловчи археологлар шуғулланган. Фикримизча, бу цивилизацияни ўрганиш борасида жамиятшунос, урбанист олимларнинг тадқиқотлари етишмайди. Урбанист олимларнинг умумий фикрларига кўра, жамият тараққиёти, цивилизациялар бир гуруҳ “ижодкор гуруҳ”лар, даҳолар, буюк инсонлар томонидан амалга оширилади [65, 111]. Ўрганилаётган цивилизация энг қадимги, ёзувсиз даврларга оидлиги боис шахслар — даҳолар ҳақида гапириш ноўрин бўлса-да, таъкидлаш жоизки, бу цивилизация вакилларида қолган меъморчилик бинолари, алоҳида сарой ёки ибодатхона сифатли, умумжамоа учун хизмат қилган бинолар “ижодкор гуруҳ”лар манфаати учун хизмат қилган бўлиши мумкин.

Урбанист олимлар томонидан ҳар бир цивилизациянинг туғилиш, ривожланиш, синиш, парчаланиш ва ҳалокати даври бўлиши таъкидланмоқда. Бизнинг фикримизча ибтидоий жамиятдан цивилизацияга тараққиётга ўтиш даврида “ижодкор гуруҳ”лардан ташқари яна учта омил зарур бўлади. Биринчи ва энг асосийси табиий шароит бўлса, иккинчиси жамиятнинг ички тараққиёти ва сўнггиси жанговар қўшниларининг ҳарбий хавфидир. Мана шу учта омил цивилизациянинг шаклланишини тезлатиши ва ёки секинлаштириши мумкин.

Бақтрия ва Марғиёнада илк бронза даврида аҳоли зич эмаслигини, аҳолининг асосан Копетдоғ тоғ бағриларида яшаганлигини инобатга олиб Окс цивилизациясининг шаклланишида аҳоли миграциясини тан оламиз. Аммо, Қадимги Шарқнинг қайси ҳудудидан келганлигини бош масала қилиб қўйиш жамият тараққиётини ўрганишда тўғри йўл эмаслигини таъкидлаган ҳолда, цивилизация тараққиётдаги кей-

инги, унинг ривожланиш босқичи тўғрисида тадқиқот ишларини олиб бориш лозим бўлади.

Цивилизацияларнинг ривожланиш даври унинг “олтин даври” ҳисобланади. Шу даврда жамоанинг ягона мақсад сари бирлашуви жараёни кузатилади. Кам сонли ижодкор — йўлбошчилар жамиятни ривожлантириш ғояларини, йўлларини топади, жамоа эса уларга эргашади. Айнан ривожланиш даврида цивилизациянинг характери намоён бўлади. Бизга маълумки, эллин цивилизациясига эстетика, ҳинд цивилизациясига диний ҳамоҳанглик, европа цивилизациясига илмий-техник хусусиятлар характерли бўлса, оқс цивилизациясига яратувчанлик хусусиятлар хосдир.

Оқс цивилизациясининг характерли белгилари қуйидаги жиҳатларда кўринади:

Меъморий жиҳатдан симметрик услубда, юқори ривожланган фортификация анъанасида қалъа кўринишга эга бўлган ибодатхона ва саройларнинг бунёд этилиши (Жарқўтон саройи ва ибодатхонаси, Келели саройи ва ибодатхонаси, Даштли саройи ва қалъаси, Тўғолоқ ибодатхонаси ва бошқалар) [3; 40; 44];

Қадимги Шарқ меъморчилигида янгилик бўлган, фортификацияда уч қаторли муҳофаа деворларининг лабиринт тизимда қурилиши фақат шу цивилизация вакиллари хосдир (Сополлитепа, Даштли) [5; 40];

Гипс, тупроқ ва сомон қўшиб тайёрланган массадан пол яшаш ва деворларини суваш анъанаси илк бор шу халқ меъморчилигида кузатилади [59, 10];

Майитларни яшаётган уйлариининг поллари, деворлари, эшикларини, йўллар тагига кўмишлари билан бирга алоҳида жойлашган катта қабристонларга ҳам эга бўлган. Майитлар чақалоқ она қорнида ётгани сингари, ғужанак ҳолатда, атрофига ҳар хил шаклли сопол идишлар, металл, тош, суяк, ёғочдан ясалган предметлар, қурол аслаҳа ва тақинчоқлар қўшиб кўмиш анъана бўлган [4];

Жинсий дифференциация ниҳоятда кучли бўлган, аёллар чап, эркеклар ўнг биқини билан кўмилиши муқаррар белгилаб қўйилган [2, 21];

Қабрларнинг 5-7 % ини кенотафлар ташкил этган[11, 21];

Оқс цивилизациясида майитларга муносабат масаласида доимий инновацион ҳолатларнинг қабул қилиниши характерлидир. Майитни хумга солиб кўмиш, анатомик бутун бўлмаган, таҳлаб қўйилган скелетларнинг учраши, скелет ўрнида ҳар хил ҳайвон суякларининг учраши (кўпроқ қўй скелети), майит ўрнига лойдан ясалган ҳайкаллар-

нинг қўйилиши, қабрда кул қолдиғининг кузатилиши, қабристонда крематорияларнинг қурилиши каби белгилар инновацион жараёнлар жумласига киради [57, 147-178];

Оксликлар сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликни ҳар томонлама ривожлантирган ва Ўрта Осиёда ортиқча бойликнинг пайдо бўлишига олиб келган бир ер участкасидан бир неча маротаба ҳосил олиш усулини қўллашган [30, 56-78];

Деҳқончиликда ерга ишлов беришда ҳайвон кучидан фойдаланишни бошлаб берган [3];

Кулолчилик ашёлари икки ярусли хумдонларда жуда сифатли пиширилган ва бошқа маданиятларга хос бўлмаган бетакрор шаклларда ясалган. Узун оёқчали қадаҳ, ваза, ҳар хил шакл бериб ишланган жумракли чойнаклар, конус шаклли идишлар шулар жумласига киради [37, 19];

Гардишларига ҳар хил ҳайвонларнинг терракот ҳайкалчалари қўйиб ясалган сопол ва металлдан ясалган идишлар мажмуаси ҳам шу цивилизацияга хос бўлиб у оксликларнинг зоолатрик мифологик дунёқарашларини ифода этади [63, 241];

Кулолчилик буюмларининг стандарт шаклларда ясалиши ва оммавий ишлаб чиқарилиши ҳунармандлар уюшмасининг ва товар алмаштириш муносабатларининг шакланганлигини кўрсатади [34, 184];

Металл, юмшоқ таркибли тошлар, сопол, суяк, ёғочдан ясалган ҳар хил мифологик ва реал тасвирлар ифодаланган муҳр ва туморлар оксликлар санъатининг бетакрор жиҳатидир. Окс глиптикасида анъана ва инновацион жараёнлар ниҳоятда яхши кузатилади. Хараппа маданиятининг цилиндрик шаклли муҳрлари, қаҳрамон — паҳлавонларнинг ҳайвонот дунёси билан жанги ифодаланган Сурия тасвирлари анъанаси шулар жумласидандир [42,66-71];

Ҳар хил юмшоқ таркибли тошлардан ясалган, эллин меъморчилик маданиятига хос бўлган колонналар кўринишидаги предметлар. Ушбу предметлар ҳам бошқа маданиятлар моддий маданиятида учрамайди. Бажарган вазифасига кўра ҳам турли тортишувларга сабаб бўлиб келмоқда ва илоҳийликка даҳлдор деган фикр тарафдорлари кўпчиликни ташкил этади [63, 241].

Оксликлар Марказий Осиёда халқаро маданий алоқаларга асос солган. Шимолда Евроосиёнинг Андроново, Жанубда Хараппа ва Элам маданиятлари билан маданий алоқалар ўрнатилган[17; 20, 224];

Тақинчоқлар стандарт шаклларда ясалган ва Яқин Шарқ ва Олд Осиё маданиятларидан стилистик ва ясашиш техникаси жиҳатидан тубдан фарқ қилади ва ўзига хослик характериға эга [58, 112-134].

**Қадимги Шарқ марказларида
илк цивилизация белгиларининг ифодаланиши**

	Цивилизация белгилари	Ур (Месопотамия)	Калибанган (Хараппа)	Суза (Элам)	Жарқўтон (Окс)
1.	Давлатларнинг шаклланиши	+	+	+	+
2.	Синфий муносабатлар	+	+	+	+
3.	Илк шаҳарларнинг пайдо бўлиши	+	+	+	+
4.	Солиқ тизими	+	ноаниқ	ноаниқ	Ноаниқ
5.	Ривожланган савдо	+	+	+	+
6.	Ривожланган хунармандчилик	+	+	+	+
7.	Ёзув	+	+	+	+
8.	Ерга эгалик қилиш (аждоқларга ўтиш шакли)	+	ноаниқ	ноаниқ	Ноаниқ
9.	Монументал бино	+	+	+	+
10.	Фан ва санъат белгиларининг шаклланиши	+	+	+	+

А.Ж. Тойнбининг кузатувларига қараганда цивилизацияларнинг ривожланиш, “олтин даври” дан сўнг унинг “брэквадн”, яъни си- ниш даври бошланади. Бу давр жамоани бошқарувчи ижодкор гуруҳ- ларнинг азалий тақдирий хатолари даври бўлиб, сабабларини ташқа- ридан эмас, балки жамиятнинг ичкарисидан қидириш керак бўлади ва жамиятшунос олим буни кўпроқ психологик ҳолатлар билан боғ- лайди [65, 120]. Эришган ютуқлардан эсанкираш, ўзларига хаддан ташқари ишонч, кўпроқ ўз манфаатларини қондириш истагининг устунлиги натижасида бошқарувда эпчиллик, удабуронлик, тадбир- корлик, мослашувчанлик хусусиятлари йўқолади. Археологик жиҳат- дан Жарқўтон жамоасида ҳам шу ҳолатни меъморчилик иншоотлари асосида кузатиш мумкин. Д. Хуфф томонидан очиб ўрганилган, пол ва деворлари оқ гипс билан сувалган, “оқ сарой”ни эслатувчи мону- ментал бинонинг кўп ишлатилмай бузиб ташланиши ва ўрнига янги- сининг бунёд этилиши ижодкор бошқарувчиларнинг ўз яшаш шаро- итларини яхшилаш учун ҳаракатлари деб баҳоланиши мумкин [59, 8]. А. Тойнбининг тадқиқотларига қараганда тарихдаги барча цивилиза- цияларга синиш ҳолати характерлидир [65, 128].

Цивилизациянинг “брэквадн”дан кейинги ҳолати “дезинтеграция”, яъни парчаланиш давридир [65,134]. Назариётчи, урбанист олимлар-

нинг тадқиқотлари бўйича цивилизациянинг бу даврига келганда ижодкор камчиллар жамоанинг янада ривожланишига йўналиш бераолмай, жамоа олдидаги магик хусусиятларини йўқотиб боради ва ҳокимиятни куч билан бошқариш йўлига ўтади. “Ижодкор бошқарувчанлик” хусусиятидан “буйруқ асосида бошқарувчилик” ҳолатига ўтади. Бу ҳолатда цивилизацияда бирлик йўқолади, кўпчил халқда ихтиёрий бўйсунувчанлик истаги сусаяди, омма бирлиги пасаяди, бўлинишлар, инқирозлар даври бошланади.

Дезинтеграция (парчаланиш) даврининг биринчи босқичида қоронғулик юз беради. Ички низолар, кўзғолонлар, ташқи ва фуқаролар урушлари, революциялар худди шу даврда юз беради. Динлар ўзининг илоҳийлик хусусиятларини йўқотиб боради, жамоада ҳар хил “касалликлар” ортиб, нафақат жамият балки санъат соҳаларида ҳам варварлашиш жараёни юз беради.

Буюк кишиларнинг, ижодкор шахсларнинг фаолиятлари бу вақтда тўхтаб қолмайди, аммо уларнинг ҳаракатлари жамиятни ривожлантиришдан кўра қутқариб қолиш муаммоларига қаратилган бўлади. Уларнинг бу ҳаракатлари вақтинчалик муваффақиятларга олиб келиши мумкин, аммо тубанликка юз тутган цивилизацияни ҳалокатдан қутқариб қолаолмайди. Вақт ўтиши билан янги ижодий фикрловчилар, иккиламчи цивилизациялар пайдо бўлади [65, 316].

Давлатчилик сари дадил ривожланиш йўлидан борган цивилизацияларнинг ижтимоий ҳолатини К Ренфрю, К Кристенсен ва В.М. Массон аввал «chiefdom», кейинги асарларида эса “илк ривожланган жамоа” деб белгилашган [60, 62]. Окс цивилизациясига ҳам “илк ривожланган жамоа” хослиги тадқиқотчилар томонидан таъкидланган [33]. Бу цивилизацияда ёдгорликлар иерархияси мавжуд. Ҳар бир деҳқончилик ўлкасида бир ёдгорликнинг шаҳар сифатида гегемонлик вазифасини бажарганлиги, ибодатхона ва саройларда фаолият кўрсатган диндорлар ва ҳукмдорларнинг, бой қабрларнинг мавжудлиги ривожланган бошқарувга эга эканлигини тасдиқлайди. Ибодатхоналар қадимги Месопотамия ва Мисрдаги сингари хўжаликни ташкиллаштирувчи вазифани бажарган.

Окс цивилизацияси иккита тарихий ўлкада Марғиёна ва Бақтрия ҳудудларини бирлаштирган, биринчисининг маркази Гонур бўлса, иккинчисиники Жарқўтон илк шаҳарлари ҳисобланади. Иккита марказда ҳам бир хил ҳолат, ибодатхона ва саройларнинг ўрганилиши шаҳар бошқарув тизимида диний ишлар мутасаддилари — мубодлар (коҳинлар) ва ҳукмдорлар бошқарганлиги кузатилади. Илк синфий муносабатларнинг шаклланиши даврида ҳукмдорлар ва коҳинлар ало-

ҳида ижтимоий гуруҳлар сифатида бўлинмаганлигини инобатга олсак бу ёдгорликларда сарой ва ибодатхоналарнинг ёнма-ён, гоҳида битта монументал бинода фаолият кўрсатиши табиий ҳолдир [54]. Ижтимоий тарихий жараёнлардан маълумки, коҳинларнинг ибодатхона хўжаликларини ўз хусусий ерларига айлантириши натижасида янги ҳукмдорлар – шоҳларнинг шаклланишига олиб келган. Кучайиб келаётган янги коҳин – шоҳлар ён атрофдаги ерларни эгаллаб, ўз ҳокимиятларини бутун дарё ҳавзаларига ёйган. Шу тариқа бир ёки бир неча кичик дарё ўзанида илк давлатлар пайдо бўлган [7, 34; 21, 3]. Гонур ва Жарқўтон ёдгорликларида мубодлар ва шоҳларнинг бир бутунлиги, жамиятни бошқариш ва ривожлантиришда ягона мақсад сари бирга хизмат қилганлиги кузатилади, аммо жамоани бошқаришда ҳарбийларнинг, ҳукмдорларнинг ҳарбий ҳолатда бўлганлиги сезилмайди.

Окс цивилизацияси иқтисодининг асосини деҳқончилик ва чорвачиликдан ташқари ҳунармандчилик ва савдо ташкил қилган. Маданий алоқа ва савдо муносабатларида яқин ва узоқ халқлар билан ҳам маданий алоқалар ўрнатилган (Яқин Шарқ, Элам, Ҳиндистон). Жамиятдаги ижтимоий дифференциация синфий характерда бўлмаган. Илк шаҳар-давлатларни бошқаришда бюрократик институтлар шаклланмаган.

Таҳлил қилиб ўтганимиздек, бу цивилизация ҳамма цивилизациялар сингари ўз бошидан туғилиш, тарқалиш, етилиш, инқироз, таназзулга юз тутиш босқичларидан ўтган ва тарих саҳнасидан жамиятдаги ўз ички низолари ва ташқи таъсир натижасида ҳалокатга учраган. Бунинг сабабларини Евроосиё минтақасидан кўчманчи халқларнинг Ўрта Осиёга кириб келиши ҳолати ва халқлар диффузиясининг содир бўлганлигида деб биламиз.

Евроосиё чўл минтақаларида ҳам мил.авв. II минг йилликда “илк ривожланган жамоа” ўрнатилганлиги кузатилади. Аммо уларнинг ривожланиш йўли ва тақдири Ўрта Осиё илк цивилизацияларидан тубдан фарқ қилган. Евроосиёда “илк ривожланган жамоа”нинг туғилиши, тарқалиш нуқтаси Андроново маданияти асосида шаклланган Синташта – Аркаим минтақаларидан бошланган [6, 55; 10, 42-43]. Кўчманчилар ижтимоий ҳаётида юз берган бу революцион жараёнларнинг асосида чорвачиликнинг, асосан йилқичиликнинг жадал тараққиёти, деҳқончилик, металл ишлаб чиқариш, аҳоли сонининг ошиши, ижтимоий тараққиёт, аристократиянинг шаклланиши, арвали ҳарбийлар гуруҳи намоёндаларининг шаклланиши каби омиллар ётади. Бу тараққиётда аҳоли гуруҳлари орасида ўзаро алоқа йўлла-

рининг қурилиши ҳам энг асосий факторлардан бири бўлган деб ҳисоблаш мумкин. Бу борада жанубий йўналиш энг асосий йўллардан ҳисобланган. Мил.авв. II минг йилликнинг бошларига Ўрта Осиёда пайдо бўлган, кўчманчи маданиятларга хос бўлган ёдгорликларнинг шаклланиши шундан далолат беради [17].

Юқорида эслаб ўтганимиздек, бронза даврида юз берган аҳоли миграцияларининг иккинчи кўринишида, яъни ташқаридан келган маданиятлар маълум вақтгача маҳаллий маданиятлар билан алоқага кирмайди. Миграциянинг ушбу кўринишида ташқаридан келган маданиятлар маҳаллий халқлар маданиятидан паст даражада бўлиши кузатилади деб таъкидладик. Бу миграцияга Андроново маданиятининг Ўрта Осиёга кириб келиши тўлиқ мисол бўлади [20, 224]. Тошкент, Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларида айрим гуруҳларнинг келиб ўрнашиши кузатилган бўлса, Орол бўйларига келиб жойлашган Андроново маданияти аҳолисининг ўтроқ жануб халқлари билан ўзаро маданий алоқалари натижасида маҳаллий, теримчилик ва овчилик билан шуғулланиб келган Калтаминор маданиятининг емирилишига олиб келганлигини айтишимиз мумкин [50,22-32]. Худди шу жараён Ҳисор маданияти мисолида ҳам кузатилади.

Кўчманчи халқлар ўтроқ, илк шаҳар маданияти ва цивилизацияга эришган халқлар билан ёнма-ён яшаб тўлиқ ассимиляция жараёнини бошидан кечирган. Кўчманчи халқлар билан Окс цивилизацияси ўртасидаги моддий маданиятнинг яқинлашиши, ўзаро бирига таъсири масаласи кулолчилик, металлсозлик соҳаларида кузатилган ва мутахассислар томонидан ўрганилган [38,62]. Кўчманчи Андроново маданиятининг Ўрта Осиёга миграцияси босқинчилик ва уруш характерида бўлмай, ташкилий ва бир неча йўналиш ва тўлқинлар жараёнида кечганлиги ойдинлашмоқда. Улар нафақат бу минтақага келиб жойлашган, балки маҳаллий халқлар билан ўзаро маданий алоқалар ўрнатган ва икки халқ ўртасида этник аралашув жараёнлари юз берган. Натижада, икки илдизли қоришган (синкретик) маданиятлар юзага келган. Бу жараён Жанубий Тожикистон ҳудудида жойлашган Тулхар, Бабашов қўрғони, Бишкент, Вахш маданиятлари мисолида жуда яхши ўрганилган [1,63; 24,135; 61,74]. Бу маданиятларнинг қабрларида кўчманчиларга хос бўлган кремация, ўтроқ халқларга хос бўлган ингумация бир хил қўлланган. Ўтроқ ва кўчманчи халқлар бир ҳудудда яшаган, ўзаро бирига таъсири натижасида аралаш жамоа ҳосил бўлган. Бу Ўрта Осиё халқлари генезисида юз берган энг биринчи йирик ассимиляция жараёни бўлиб, бу жараёнда миграция бош ролни ўтаган.

Ўрта Осиё халқларининг кейинги иқтисодий, маданий, этник шаклланиши тарихида йўналиш бўлиб хизмат қилган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Аванесова Н.А. Новое в погребальном обряде Сапаллинской культуры. // Археологические вести. № 4. СПб., 1995. С. 63;
2. Алекшин В.А. Социальный строй раннеземледельческих обществ по погребальным памятникам культур Средней Азии и Ближнего Востока. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - М.: ИА АН СССР. 1977. - С.21.
3. Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. - Самарканд. - 1993. - 187с;
4. Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы Юга Узбекистана— Ташкент, 1977. - 248 с
5. Аскарлов А. А. Сапаллитепа. — Ташкент, Фан, 1973. — С. 171
6. Генинг В.Ф. Могильник Синташта и проблемы ранних индоарийских племен. // СА. 1974. № 4. - С. 55.
7. Дьяконов И.М. Община на Древнем Востоке в работах советских исследователей // ВДИ. 1963. - № 1. - С. 34;
8. Дьяконов И.М. Пути истории: От древнейшего человека до наших дней. - М., 1994.
9. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА. Вып. 118. 1962 — 278 с;
10. Зданович Г.Б. Южное Зауралье в эпоху средней бронзы. // Комплексные общества Центральной Азии. - С. 42-43;
11. Ионесов В.И. Становление и развитие раннеклассовых отношений в оседлоземледельческом обществе Северной Бактрии. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Самарканд. ИА АН Уз.ССР. 1990. — 21 с.
12. Исаков А.И. Саразм. - Душанбе, 1991. — 328 с;
13. История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Часть первая. Месопотамия. Под. Ред. И.М.Дьяконова. - М.: 1983;
14. История древнего мира. Часть I. — М.: 1983. — С. 148.
15. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья // ТХАЭЭ, Т. X. - М.: 1977. - С. 217;
16. Кошеленко Г.А., Губаев А.Г., Гаибов В.А., Вадер А.Н. Мервский оазис: динамика систем расселения и ирригация // ВДИ. - М.: 1994, №4. - Карты 1-4.
17. Кузьмина Е.Е. Арии — путь на юг. - М., - С.Пб. Летний сад, 2009. 557 с;

18. Кузьмина Е.Е. Классификация и периодизация памятников Андроновской культурной общности // Бюллетень Международной ассоциации по изучению культур Центральной Азии. Вып. 9. - М.: 1985. - С. 43-62;

19. Кузьмина Е.Е. О некоторых археологических аспектах проблемы происхождения индоиранцев // Переднеазиатский сборник. Древняя и средневековая история и филология. М., 1986. С. 175;

20. Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? М.: 1994. - С. 224.

21. Қудратов С. Марказий Осиё ҳудудидаги илк давлатларда бошқарув тизими ва ижтимоий муносабатлар // О'zbekiston tarixi. 1999, №4, - Б. 3.

22. Литвинский Б.А. Бронзовый век // ИТН. Том I. - М.: 1963. - С. 56-68;

23. Литвинский Б.А. Древние кочевники «крыша мира». - М.: 1972. - 269 с;

24. Мандельштам А.М. Памятники эпохи бронзы в Южном Таджикистане. Л., 1968. С. 135;

25. Массон В.М. Адтындепе. Л., 1981. С. 91, 130-131.

26. Массон В.М. Алтын-Депе // Труды ЮТАКЭ. Том XVIII. Л.: 1981. - 324 с;

27. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // МИА, 1959. - № 73. - 239 с;

28. Массон В.М. Первые цивилизации. - Л.: 1989. - С. 291;

29. Массон В.М. Поселение Джейтун. - Л., 1971. - С. 324;

30. Массон В.М. Протобактрийский блок древневосточных цивилизаций (К выходу книгу: Amiet P. L'age des echanges inter-iraniens 3500-3700 avant J.-C. Paris, 1986) // Информационный бюллетень МАИК-ЦА Вып.14, М.: 1988. - С. 56-78.

31. Массон В.М. Ритмы культурогенеза и концепция ранних комплексных обществ // Вестник российского научного гуманитарного фонда. СПб. 1998. № 3. С. 1-95.

32. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. - М.: -Л., 1962. - 423 с.

33. Массон В.М. Феномен ранних комплексных обществ в древней истории. // Социогенез и культурогенез в исторической перспективе. СПб., 1991.

34. Массон В.М. Экономический и социальный строй древних обществ. - Л., Наука, 1976. - С. 184.

35. Пьянкова Л.Т. Древние стотоводы Южного Таджикистана. - Душанбе, Дониш, 1989. - 208 с;

36. Пьянкова Л.Т. К вопросу о семейных и общественных отношениях в эпоху поздней бронзы (по материалам могильников Вахшской культуры) // МКТ. Вып. 4. - Душанбе, 1987. - С. 43-70.

37. Рахманов У. Керамическое производство эпохи бронзы Южного Узбекистана. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - Самарканд, ИА АН РУз.ССР 1987. - С.19.

38. Рахманов У., Шайдуллаев Ш. О влиянии культур степной бронзы на керамические комплексы Сапаллинской культуры. // Общественные науки в Узбекистане. 1985. № 11. С. 62.

39. Сагдуллаев А.С. Усадьбы Древней Бактрии. - Ташкент, 1987. - 127 с;

40. Сарияниди В.И. Древние земледельцы Афганистана. - М.: Наука, 1977. - 184 с;

41. Сарияниди В.И. Древности страны Маргуш. - Ашгабат, 1990. - С. 6.

42. Сарияниди В.И. Змей и драконы в глиптике Бактрии и Маргиании // Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур древнего и среднего востока. - М.: 1986. - С. 66-71.

43. Сарияниди В.И. Исследования памятников Дашлинского оазиса // Древняя Бактрия. Материалы 1969-1973 гг. - М.: Наука, 1976. - С. 21-86.

44. Сарияниди В.И. Маргуш. Древневосточное царство в старой дельте реки Мургаб. - Ашгабат, 2002. - 279 с;

45. Сарияниди В.И. Первые индоиранцы в Центральной Азии. // Комплексные общества Центральной Азии в III-I тыс. до н.э. региональные особенности в свете универсальной модели. Материалы к международной конференции. Челябинск-Аркаим. 1999. С. 276.

46. Сарияниди В.И. Энеолитическое поселение Геоксюр (Результаты работ 1956-1957гг // Тр. ЮТАКЕ, Т. X. Ашгабат, 1960. - С. 34-48;

47. Титов В.С. К изучению миграций бронзового века // Археология Старого и Нового Света. М., 1982. С. 89-145.

48. Тойнби А. Дж. Постигание истории. - М., 1991. - С 86, 87.

49. У истоков цивилизации. Сборник статей к 75-летию В.И. Сарияниди. - М., 2004. - 466 с.

50. Филанович М.И. Интеграция в формировании древних цивилизаций на территории Узбекистана (эпоха бронзы и раннего железа) // International Journal of Central Asian Studies. Volume 8. 2003. - С. 22-32.

51. Хиберт Ф, Мур К. Новые стратиграфические раскопки в Гонур-депе (север) // Информационный бюллетень МАИКЦА. Вып.19. 1994. - С. 109-119;

52. Хлопин И.Н. Юга-западная Туркмения В эпохе поздней бронзы. - Л., 1983. - 259 с.;
53. Шайдуллаев Ш.Б. Северная Бактрия в эпоху раннего железного века. — Ташкент, 2000. — 119 с.
54. Шайдуллаев Ш.Б. Этапы возникновения и развития государственности на территории Узбекистана. Автореферат дис.... д.и.н. Самарканд, 2009.
55. Шпенглер О. Закат Европы: очерки морфологии мировой истории. Т. I. - М., 1993. - С. 55.
56. Яковец Ю.В. История цивилизации. - М., 1997. - С. 44.
57. Avanesova N.A. Spatbronzezeitliche Kulturkontakte in der baktrischen Flussoase nach den Befunden der Nikropole Bustan 6 // AMIT 29,1997, - P.147-178.
58. During Caspers E. Some Motifs as Evidence For Maritime Contact Between Sumer and Indus Valley // Persica, V, 1970. - P. 112-134.
59. Huff D, Pidaev Ch, Chaydoullaev Ch. Uzbek-German arhaeological researches in the Surkan Darya region // La Baktriane au carrefour des routes et des civilisations de l'Asie centrale. - Paris, 2001. - Fig.10.
60. Kristens H. Chiefdoms, States and social evolution. // Earle T. (ed.) Chiefdoms: power, economy and ideology. Cambridge. 1991.
61. Lyonnet B. Prospections archeologiques en Bactriane Orientale. Vol. 2. Ceramique et peuplement du Chalcolithique a la cinquieme ete arabe. Paris 1997. P. 74.
62. Renfrew C. Before civilization: radiocarbon revolution and prehistoric Europe. New York. 1973;
63. Sarianidi V. Margiana and Protozoroastrism. - Athens, 1998. — P. 241.
64. Sarianidi V.I. Civilisation of Margiana. Athene, 1999.
65. Toynbee A. J. A Study of History. Vol.III. — p. 128.
66. Vinogradova N. Die spatbronzezeitliche Siedlung Tasguzor in Sudtadzikistan // AMIT. Band 31, - Berlin, 1999. - P.33-46;